

De Middeleeuwse Stad

Een erfgoedproject voor groep 6

Colofon

Dit project is ontwikkeld door:

Erfgoed Brabant
Postbus 1325
5200 BJ 's-Hertogenbosch
073-6156262
info@erfgoedbrabant.nl
www.erfgoedbrabant.nl

In samenwerking met:

Noordbrabants Museum, Stadsarchief
's-Hertogenbosch, Jheronimus Bosch Art Center,
Bouwoords 's-Hertogenbosch, BAM 's-Hertogenbosch,
Basisschool de Ontdekking 's-Hertogenbosch,
Basisschool de Bolderik Heeswijk-Dinther, Landschap
Erfgoed Utrecht

's-Hertogenbosch, augustus 2010

© Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
of openbaar gemaakt zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever, Erfgoed
Brabant.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	4
Doelgroep	4
Leergebied	4
Plaats van uitvoering	4
Leerdoelstellingen	4
Inhoud	4
Cultureel erfgoed	5
Aansluiting bij de kerndoelen en methodes wereldverkenning	5
Opzet project	6
Tijdsinvestering	6
Organisatie en arrangementen	6
Indeling van de leskaart	9
De rol van de leerkracht	10
Aandachtspunten	10
Bezoek aan een museum en/of stadswandeling	11
Inhoud van de leskist	12
Inventarislijst	12
Lesomschrijvingen	13
Onderdeel 1: Bouwen aan de stad	14
Onderdeel 3: Werken aan de leskaarten	17
Onderdeel 4: Presentaties aan de klas en evaluatie	18
Onderdeel 6: Bezoek aan een museum en/of stadswandeling	19
Bijlage 1: Woordenlijst bij leskaarten	25
Bijlage 2: Aansluiting bij de kerndoelen	26
Bijlage 3: Aansluiting bij de methodes wereldoriëntatie	28
Bijlage 4: Overzicht per leskaart	30
Beeldrechten	31
Boekentips	31
Dankwoord	31

Voorwoord

Hoe was het om in de middeleeuwen te leven? Dat ontdekken leerlingen met het lesproject *De Middeleeuwse Stad!*

Door middel van een kist met voorwerpen en leskaarten komen de leerlingen van groep 6 in aanraking met de middeleeuwse geschiedenis en het middeleeuws erfgoed van Noord-Brabant. Het leven in de stad 's-Hertogenbosch staat daarbij centraal.

Het project is voor leerlingen een kennismaking met bijzondere voorwerpen die allemaal te maken hebben met de middeleeuwen. De leerlingen beleven door middel van de voorwerpen die periode. De leskist is een klein 'museum' dat in de klas terecht komt.

Wij wensen u veel plezier tijdens de uitvoering van het project. Wij hopen dat het ook uw conclusie zal zijn dat *De Middeleeuwse Stad* een waardevol project is.

Noordbrabants Museum
Erfgoed Brabant

Inleiding

Doelgroep

Groep (5), 6, (7)

Leergebied

Oriëntatie op jezelf en de wereld, taal, rekenen, kunstzinnige oriëntatie

Plaats van uitvoering

Klas

Leerdoelstellingen

De doelstellingen van het project *'De Middeleeuwse Stad'* zijn:

- kennis van de middeleeuwen vergroten
- de middeleeuwen op de eigen omgeving betrekken
- aandachtig bekijken van (erfgoed)voorwerpen: voelen, ruiken, kijken
- bewust maken van de waarde van voorwerpen

Vaardigheden die in dit project geoefend worden, zijn:

- het onderzoeken van voorwerpen en ontdekken van relaties tussen verschillende voorwerpen
- vragen en meningen formuleren
- vergelijken
- rekenen, schrijven, tekenen bij en fantaseren over voorwerpen
- eenvoudig kaartlezen
- strategieën bedenken
- luisteren naar elkaars uitleg
- antwoorden zoeken (op zelfgestelde vragen)

Inhoud

Het project begint met het bouwen van een middeleeuwse stad. De leerlingen leggen aan de hand van beschrijvingen en vragen van de leerkracht een stadsmuur, huizen, boerderijen en een raadhuis op een vloerkleed. Het vloerkleed is bedrukt met een landschap met een rivier, bos en velden. De leerlingen bekijken samen wat de beste plek is voor een nederzetting, een boerenbedrijf en een handelspost. Nadat de hele groep tevreden is over de opzet, vergelijken zij hun stad met de historische kaart van 's-Hertogenbosch van Jacob van Deventer. Bij de leskist is ook de dvd *De middeleeuwen* van SchoolTV toegevoegd. Deze dvd kan ingezet worden als voorbereiding of als kijkopdracht tussen de leskaarten. Met behulp van de leskaarten onderzoeken de leerlingen in tweetallen middeleeuwse bronnen uit de leskist. Het project wordt afgesloten met het standenspel en de presentaties van de leerlingen.

Het onderzoek van bronnen zoals (replica's van) historische voorwerpen en documenten, historische kaarten, munten en afbeeldingen vormt de kern van het project. Aan de hand van zintuiglijke waarnemingen (kijken, luisteren, voelen, ruiken) bedenken de leerlingen samen wat de voorwerpen uit de kist voorstellen, waarvoor ze worden gebruikt, wat de herkomst en de waarde ervan is en wat ze vertellen over de middeleeuwen. Al onderzoekend en werkend met de voorwerpen en de documenten komen de leerlingen in aanraking met de geschiedenis en het erfgoed van hun eigen omgeving. Door de manier van werken, zoals zelfstandig een leskaart doorlopen, vragen beantwoorden én creatieve oplossingen bedenken, rekenen, tekenen en schrijven, krijgen de leerlingen een breed beeld van de middeleeuwen. Doordat de tweetallen hun ontdekkingen aan de rest van de groep presenteren, komen alle leerlingen in korte tijd heel veel te weten over dit tijdvak. In de

handleiding staan suggesties voor de indeling van het project. Dit is een handreiking voor de leerkracht.

Cultureel erfgoed

In de leskist zitten zowel 'gewone' als bijzondere¹ erfgoedvoorwerpen. Het aardige van deze voorwerpen is dat ze, bijzonder of gewoon, altijd ongeveer dezelfde vragen oproepen. Het is bovendien zo, dat die vragen zowel door conservatoren en museumbezoekers als door leerlingen worden gesteld: Wat is dit? Waar is het voor? Waar wordt het voor gebruikt? Waar komt het vandaan? Waarom is het wel of niet kapot? Vind ik het mooi of lelijk? Waarom wordt het bewaard? Hoe deskundiger kijkers zijn, hoe meer verbanden ze kunnen leggen en hoe meer ze de verkregen informatie kunnen verankeren.

In het project wordt een koppeling gemaakt tussen taalactiviteiten en (erfgoed)voorwerpen. Door het telkens bevragen en onderzoeken van een voorwerp leren leerlingen gericht te kijken en worden ze getraind in een bepaalde manier van kijken. Een techniek die ook bruikbaar is bij het bezichtigen van cultureel erfgoed buiten de (school)deur. Onder cultureel erfgoed wordt verstaan 'datgene wat in tastbare zin is overgebleven uit het verleden en wat de samenleving als collectief van belang vindt om te behouden'. Het gaat daarbij om:

- gebouwen en/of objecten in de bebouwde omgeving;
- de vormgeving van het landschap of de inrichting van de ruimte;
- voorwerpen van kunst en cultuur, van wetenschap, techniek en geschiedenis, die bewaard worden door musea, oudheidkamers en universiteiten;
- foto's en films;
- originele documenten in archieven;
- sporen van een verleden, onzichtbaar voor het blote oog, verborgen onder de grond;
- verhalen (oral history), tradities en folklore.

Aansluiting bij de kerndoelen en methodes wereldoriëntatie

Het project *De Middeleeuwse Stad* sluit aan bij kerndoelen uit het leergebied taal, rekenen en oriëntatie op jezelf en de wereld en kunstzinnige oriëntatie. Voor specifieke kerndoelen zie bijlage 2 op pagina 26.

De stof van het project *De Middeleeuwse Stad* sluit aan bij de stof van de tijdvakken *Monniken en Ridders* en *Steden en Staten*. Het is raadzaam om de stof van uw methode aan te laten sluiten bij de leskist. U kunt er voor kiezen om naderhand de methode door te werken (en bepaalde stof te schrappen die al bij de leskist is behandeld) of de leskist als extra na de behandelde stof uit de methode te doen. Voor een uitgebreid overzicht van de onderwerpen per methode, zie bijlage 3 op pagina 28. In het schema zijn de gekleurde vakken de onderwerpen die aan bod komen op de leskaarten in de leskist *De Middeleeuwse Stad*. Zo is het mogelijk om aan het einde van groep 5, in geheel groep 6 en aan het begin van groep 7 de leskist te behandelen.

In bijlage 4 op pagina 30 vindt u een schema met de onderwerpen, aansluiting bij diverse vakken, leerintelligenties en kerndoelen per leskaart.

¹ De voorwerpen zijn uiteraard niet origineel maar replica's van middeleeuwse voorwerpen.

Opzet project

De totale tijdsinvestering hangt af van de keuze van organisatie en ligt tussen de 140 minuten (korte versie arrangement 2) en 350 minuten (uitgebreide versie arrangement 1). De introductie van het project gebeurt door middel van het klassikaal inrichten van de stad op het vloerkleed. Daarna werken de leerlingen in tweetallen met een leskaart aan drie opdrachten binnen één thema. Als afronding presenteren de tweetallen hun bevindingen aan de rest van de groep. Op de verschillende manieren van werken met de leskaarten wordt later in dit hoofdstuk dieper ingegaan.

Tijdsinvestering

Het project bestaat uit zes onderdelen.

1	Introductie met het vloerkleed		40 minuten
2	Dvd <i>De middeleeuwen</i> SchoolTV	3x	15 minuten
3	Werken aan de leskaart		
	Leerlingopdracht		20 minuten
	Gezelopdracht		30 minuten
	Meesterproef		30 minuten
4	Presentaties aan de klas (voorbereiding 15 min)		5 minuten per groep
5	Het Standenspel		60 minuten
	<i>facultatief</i>		
6	Bezoek aan museum/stadswandeling		90 minuten (ex. reistijd)

Op pagina 13 t/m 23 vindt u een uitgebreide omschrijving van de onderdelen 1, 3, 4 en 6.

Organisatie en arrangementen

Via het Noordbrabants Museum is de leskist in de klas gekomen. De keuze van een arrangement is afhankelijk van de tijd die u beschikbaar heeft binnen uw jaarschema, maar is ook afhankelijk van hoe lang u de leskist in de klas heeft.

De enige voorbereiding die u van tevoren heeft, is dat u de leskaarten kopieert, twee computers aanzet en de handleiding doorleest. Voor het derde onderdeel van de leskaart (meesterproef) is het nodig dat u tekenspullen klaarlegt voor verschillende duo's.

De leskist biedt veel mogelijkheden om met het materiaal te werken. Hierna volgen vier mogelijke arrangementen voor het gebruik van de leskist. Het is afhankelijk van de tijd, de vaardigheden van de groep en de voorkeur voor zelfstandig werken voor welk arrangement u kiest.

Arrangement 1

1 Introductie 40 minuten

U start met de opdracht van het bouwen van de stad op het vloerkleed met de gehele groep. Het kleed ligt in het midden van de groep en de kinderen zitten er omheen (op de vloer of op hun stoel). Aan de hand van uw leervragen leggen leerlingen de muur, huizen, het raadhuis, boerderijen en kerken op het kleed.

2 Bekijken dvd 3x 15 minuten

De dvd van SchoolTV *De middeleeuwen* behandelt in drie hoofdstukken van 15 minuten de middeleeuwen door middel van een gedramatiseerd verhaal. Het verhaal gaat over een boerenmeisje, Lyntje genaamd, en over jonkheer Godfried. Godfried woont op een kasteel, en de bewoners daarvan leven op gespannen voet met de bewoners van het dorp waar Lyntje vandaan komt. De pacht is voor veel dorpsbewoners te hoog. Ondanks alle

problemen worden Lyntje en Godfried verliefd op elkaar... Het verhaal gaat dieper in op het standenverschil in de middeleeuwen maar raakt gelijk onderwerpen aan als geloof en bijgeloof, arm - rijk, de stad, gilden, wonen, eten en reizen. U kunt ervoor kiezen om de hele dvd in een keer te laten zien of alleen hoofdstuk 1 en de andere hoofdstukken na het onderdeel *leerling* en *meesterproef* van de leskaarten.

(facultatief: uitleg leerling-gezel-meester)

3 Leskaarten

80 minuten

U verdeelt de groep in tweetallen. De groepjes krijgen ieder een leskaart met het bijbehorende zakje uit de leskoffer. U laat de kinderen de drie stappen op de leskaart zien: leerling, gezel en meesterproef (zie uitleg pagina 9/10). Naar gelang de achtergrondkennis van de leerlingen, behandelt u de lesstof over gilden klassikaal. Daarna gaan de leerlingen aan de gang met de leskaarten. U verdeelt de drie fases (leerling, gezel, meesterproef) over drie dagdelen of u koppelt leerling en gezel aan elkaar en plaatst de meesterproef op een later tijdstip. De leerlingen kunnen de leskaarten zelfstandig nakijken met behulp van de antwoordkaarten verderop in deze handleiding.

4 Evaluatie en presentatie

15 minuten voorbereiden + 5 minuten presenteren per groep

U laat de leerlingen naast de ingevulde leskaart een samenvatting maken over het onderwerp. U stelt de vragen:

- 1 Wat is de bron?
- 2 Wat heeft de bron met de middeleeuwen te maken?
- 3 Wat doen de mensen nu nog met de bron?
- 4 Wat weet ik nu wat ik voor dit project nog niet wist?
- 5 Bedenk zelf een vraag voor de andere kinderen uit de klas over jouw onderwerp.

5 Het standenspel

Het standenspel **Op weg in Wanningen en Overdenkel** is bedoeld om het begrip *standen in de middeleeuwen* te introduceren en de leerlingen hier op een speelse manier iets van te laten ervaren. Het spel is zo opgezet dat degene die de arme figuur speelt, meestal ook verliest. Tijdens de nabespreking van het spel wordt duidelijk dat het lot van elke stand van te voren al bepaald is.

Arrangement 2

1 Introductie

40 minuten

U start met de opdracht van het bouwen van de stad op het vloerkleed met de gehele groep. Het kleed ligt in het midden van de groep en de kinderen zitten er omheen (op de vloer of op hun stoel). Aan de hand van uw leervragen leggen leerlingen de muur, huizen, het raadhuis, boerderijen en kerken op het kleed.

(facultatief: uitleg leerling-gezel-meester)

2 Leskaarten

80 minuten

U verdeelt de groep in tweetallen. De groepjes krijgen ieder een leskaart met het bijbehorende zakje uit de leskoffer. U laat de kinderen de drie stappen op de leskaart zien: leerling, gezel en meesterproef (zie uitleg pagina 9/10). Naar gelang de achtergrondkennis van de leerlingen, behandelt u de lesstof over gilden klassikaal. Daarna gaan de leerlingen aan de gang met de leskaarten. U verdeelt de drie fases (leerling, gezel, meesterproef) over drie dagdelen of u koppelt leerling en gezel aan elkaar en plaatst de meesterproef op een later tijdstip. De leerlingen kunnen de leskaarten zelfstandig nakijken met behulp van de antwoordkaarten verderop in deze handleiding.

- 3 Evaluatie en presentatie 15 minuten voorbereiden + 5 minuten presenteren per groep
U laat de leerlingen naast de ingevulde leskaart een samenvatting maken over het onderwerp. U stelt de vragen:
- 1 Wat is het voorwerp?
 - 2 Wat heeft het voorwerp met de middeleeuwen te maken?
 - 3 Wat doen de mensen nu nog met het voorwerp?
 - 4 Wat weet ik nu wat ik voor dit project nog niet wist?
 - 5 Bedenk zelf een vraag voor de andere kinderen uit de klas over jouw voorwerp.

Arrangement 3

- 1 Introductie 40 minuten

U start met de opdracht van het bouwen van de stad op het vloerkleed met de gehele groep. Het kleed ligt in het midden van de groep en de kinderen zitten er omheen (op de vloer of op hun stoel). Aan de hand van uw leervragen leggen leerlingen de muur, huizen, het raadhuis, boerderijen en kerken op het kleed.

(facultatief: uitleg leerling-gezel-meester)

- 2 Leskaarten meerdere keren 80 minuten

U kiest een of een aantal leskaarten uit. U geeft iedere leerling dezelfde leskaart. U laat aan de groep het voorwerp zien of laat het rondgaan door de klas. Alle leerlingen maken dezelfde leskaart. Zo besteedt u een aantal lessen aan de middeleeuwen aan de hand van de door u gekozen onderwerpen. Alle leerlingen maken dezelfde leskaart op hetzelfde moment. Of u verdeelt de groep in vijf groepjes. Ieder groepje krijgt een leskaart. Ze werken in het groepje (van vijf leerlingen) aan een leskaart. Zo werkt ieder groepje in drie dagdelen aan drie onderwerpen. De leerlingen kunnen de leskaarten zelfstandig nakijken met behulp van de antwoordkaarten verderop in deze handleiding.

- 3 Evaluatie en presentatie voorbereidingstijd + 5 minuten per groep

Na ieder dagdeel bespreekt u met de leerlingen wat zij hebben ontdekt over de middeleeuwen. Dit kan aan de hand van de vragen van arrangement 1.

U kunt ook de groepen aan de hand van de behandelde leskaarten een muurkrant over het onderwerp laten maken. De groep wordt dan verdeeld en twee of meer leerlingen maken samen een muurkrant over een van de onderwerpen die zij hebben behandeld tijdens het project.

Arrangement 4²

- 1 Introductie 40 minuten

U start met de opdracht van het bouwen van de stad op het vloerkleed met de gehele groep. Het kleed ligt in het midden van de groep en de kinderen zitten er omheen (op de vloer of op hun stoel). Aan de hand van uw leervragen leggen leerlingen de muur, huizen, het raadhuis, boerderijen en kerken op het kleed.

(facultatief: uitleg leerling-gezel-meester)

- 2 Leskaarten tijdsduur afhankelijk van de opdracht

U geeft de opdracht aan de leerlingen dat zij een powerpoint-presentatie, een werkstuk of een spreekbeurt maken over de middeleeuwse stad of over een stad uit de omgeving van de school (die ontstaan is in de middeleeuwen).

² Arrangement 4 is het meest geschikt voor groep 7 met als extra doel dat leerlingen studievoordigheden trainen.

De leskist dient als documentatiecentrum. U kopieert alle leskaarten (bijvoorbeeld 3x) en legt die als een soort bibliotheek in de klas. De leerlingen kiezen de onderwerpen uit de leskaarten die zij bij hun presentatie willen behandelen. Ze gebruiken voor die onderwerpen de leskaarten en de bijbehorende voorwerpen. Daarnaast zoeken zij zelf informatie op internet en in de bibliotheek.

3 Evaluatie en presentatie

Het project wordt afgesloten met een informatieavond over de middeleeuwen voor ouders en andere belangstellenden.

Indeling van de leskaart

De leskaart is in drie delen verdeeld. De stappen kunnen op drie verschillende momenten uitgevoerd worden. Ook kunt u ervoor kiezen om stap 1 en 2 binnen een dagdeel te doen.

Stap 1 - De leerling

De leerling is een beginnening en komt pas kijken binnen het gilde. Hij leert het vak door goed te kijken en de gezeln en de meester te helpen. De leerling onderzoekt in dit deel een voorwerp, afbeelding, document of kaart. Als beginnening (leerling) moet hij/zij geduldig zijn en alles goed bekijken en onderzoeken.

Stap 2 - De gezeln

De gezeln is al een stapje verder, die werkt zelfstandiger en krijgt daarom ook een moeilijker opdracht. De gezeln is een onderzoeker. Hij moet al veel meer zonder de meester werken en verdiept zich in het onderwerp.

Stap 3 - De meester

De meester is klaar. Door middel van de meesterproef (de moeilijke opdracht waaraan je kunt zien dat de meester alle vaardigheden van zijn vak onder de knie heeft) laat de meester zien dat hij het vak beheerst. De meester kan een eigen bedrijf beginnen.

Bij de meesterproef op de leskaart maken de leerlingen ook vaak een opdracht die net iets meer vraagt. Vaak bedenken de leerlingen zelf een oplossing of een uitwerking. Creativiteit wordt gevraagd!

De rol van de leerkracht

- *Goed kijken en vragen formuleren*
Door goed te kijken naar de verschillende voorwerpen worden bij de leerlingen vragen opgeroepen en soms ook al (delen van) antwoorden. Doordat u hen gerichte vragen stelt en laat nadenken over de aard van de voorwerpen en wat ze vertellen over de middeleeuwen, oefent u vanzelf bepaalde onderzoeksvaardigheden. U bent meer een begeleider dan een leider: de leerlingen maken zelf hun keuzes en u begeleidt ze daarin. U loopt tijdens het werken aan de leskaarten langs de groepjes en stimuleert de leerlingen in plaats van dat u ze leidt.
- *Eigen inbreng leerlingen*
De eigen inbreng van de leerlingen binnen het project *De Middeleeuwse Stad* is belangrijk. U kunt die inbreng stimuleren. Dat kan door de leerlingen ruimte te geven om te reageren op de situatie en de voorwerpen, maar ook door het stellen van gerichte vragen, het doorspelen van een vraag naar een andere leerling, het inbrengen van een probleem en het stimuleren van het vinden van een gezamenlijke oplossing. Zo leren leerlingen na te denken en hun gedachten onder woorden te brengen.
- *Geen goed of fout*
Bij de meesterproef gaat het niet om het geven van goede antwoorden: goede en foute antwoorden bestaan in dit geval niet. Vaak roepen de antwoorden zelfs weer andere vragen op. In elk geval leveren ze interactie op over de voorwerpen en het 'verhaal' erachter, en daar is het in dit project nu juist om te doen.
- *Interactie*
Kwalitatief goede interactie is van groot belang. De kans op goede interactie is het grootst wanneer gewerkt wordt in **kleine groepen**. Leerlingen durven dan eerder hun mond open te doen en eigen initiatieven te tonen.

Aandachtspunten

- Controleer de inhoud van de kist aan de hand van de inventarislijst op pagina 12 van deze handleiding.
- Het project begint met het vloerkleed. Daarna kunt u er voor kiezen om informatie uit de uw eigen methode te behandelen over gilden: leerling-gezel-meester(proef). De bijgeleverde dvd *De middeleeuwen* van SchoolTV geeft ook informatie over gilden.
- Lees voor het begin van het project de handleiding nauwkeurig door. Bekijk daarna per dag de specifieke activiteit. Doorgaans vereisen de activiteiten weinig voorbereiding of speciale materialen. Bij de derde stap, de meesterproef, werken leerlingen vaak met papier, schaar, stiften/potloden. Die legt u van tevoren klaar. Ook is het handig als leerlingen op de computer kunnen werken of daar een dvd op kunnen bekijken.
- De dvd *De Middeleeuwen* van SchoolTV kunt u tussendoor klassikaal bekijken of aan snelle leerlingen geven als tussenopdracht.
- De leerlingen kunnen de leskaarten zelfstandig nakijken met behulp van de antwoordkaarten verderop in deze handleiding.
- Controleer op de dag van teruggave de leskist aan de hand van de inventarislijst op pagina 12 of de inhoud van de kist compleet is. De school is verantwoordelijk voor eventuele vermissing of beschadiging van voorwerpen.

Bezoek aan een museum en/of de stadswandeling

U kunt voor de stad 's-Hertogenbosch kiezen uit de volgende mogelijkheden:

- a. Stadswandeling
 - b. Bezoek aan het Noordbrabants Museum
 - c. Bezoek aan het Jheronimus Bosch Art Center
 - d. Bezoek aan de Bouwloods
 - e. Bezoek aan het BAM (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten)
 - f. Bezoek aan het Stadsarchief
- Bespreek met de instelling op welke manier u de klas kunt voorbereiden op het bezoek aan de betreffende instelling.

Inhoud van de leskist

In de leskist vindt u alle materialen die u nodig heeft voor *De Middeleeuwse Stad*.

Wilt u de inhoud van de kist controleren? Mochten er voorwerpen ontbreken of beschadigd zijn, meld dit dan bij teruggave. Op deze manier kan elke school weer met een complete leskist aan de slag.

Inventarislijst

- Een doos Standenspel 'Op weg in Wanningen en Overdenkel' met daarin 7 spellen.
- Een koker met vloerkleed.
- Een houten kist met daarin:
Een zak met houten huisjes. Daarin 10 stadsmuren, 12 huisjes, 7 boerderijen, 3 stadspoorten, 1 kasteel, 1 grote kerk, 1 kleine kerk, 1 raadhuis en 1 klooster.
- Een zakje met 3 stadsplattegronden.
- Een dvd *De middeleeuwen* van SchoolTV.
- Een docentenhandleiding.
- Een mapje met 15 genummerde leskaarten.
- 15 genummerde zakjes behorende bij de 15 leskaarten met daarin:

Zakje	Voorwerpen	Afbeeldingen
1	Bron 1b loodrei	Bron 1 t/m 3 meetgereedschappen Bron 4 en 5 kerken
2	Bron 1 Jacobsschelp Bron 2 metalen pelgrimsinsigne Bron 3 dvd	Bron 4 kaart
3	Bron 2 rat	Bron 1 tekening stad Bron 3 spelregels
4	Bron 1 envelop met 5 kaartjes	
5	Bron 2 zakje met 5 muntjes	Bron 1 muntenkaart Bron 3 de markt
6	Bron 2 dvd	Bron 1 pagina boek
7		Bron 1 boeren aan het werk Bron 2 recept voor brood
8	Bron 2 envelop met 7 kaartjes	Bron 1 pagina boek Bron 3 kaart Bron 4 document
9		Bron 1 oorkonde Bron 2 kaart
10	Bron 1 schandpaal	Bron 2 en 3 documenten
11	Bron 1 pot met botten, pitten en potscherven	Bron 2 t/m 4 determineerkaarten Bron 5 Luilekkerland Bron 6 boodschappenlijstje
12		Bron 1 en 2 tekeningen brand Bron 3 tekening stad
13	Doek Speld	Bron 1 tekening stad Bron 2 trippen Bron 3 man en vrouw Bron 4 kleding
14	Bron 1 cd	Bron 2 boerendans
15		Bron 1 de marskramer

Lesomschrijvingen

Op de volgende pagina's vindt u een uitgebreide omschrijving van de projectonderdelen 1, 3, en 4 en 6.

Onderdeel 2, de dvd van SchoolTV, spreekt voor zich. Naar keuze laat u de klas 1 of meer afleveringen zien.

Voor onderdeel 5, het standenspel, verdeelt u de klas in groepjes. In de doos vindt u zeven spellen. Ieder groepje speelt zelfstandig het standenspel. De spelregels spreken voor zich.

Onderdeel 1	Bouwen aan de stad
--------------------	---------------------------

Doel:	Leerlingen bouwen met elkaar een middeleeuwse stad op een vloerkleed. Ze ontdekken wat in een landschap de moeite waard is voor mensen om zich te vestigen en een stad te stichten.
Tijd:	40 minuten
Organisatie:	Zet de leerlingen in een kring met het vloerkleed in het midden.
Benodigdheden:	Vloerkleed; houten huisjes, stadsmuren, etc.; stadsplattegronden bij onderdeel 1
Voorbereiding:	Handleiding doorlezen

Introductie

De leerlingen benoemen wat zij zien op het kleed. U vertelt dat de leerlingen zelf bepalen waar er een stad gesticht wordt. Dat kan natuurlijk op elke plek op het kleed zijn, maar het is natuurlijk een uitdaging om je te verplaatsen in de middeleeuwse mens. Waarom is juist een stad op een bepaalde plek ontstaan? Dat bekijkt u met de leerlingen door middel van vragen en het vloerkleed.

Kern 1: Het ontstaan van een stad

Leg het vloerkleed in de klas op de grond en ga er met de leerlingen omheen zitten. Hier begint het allemaal. Leeg land. Maar wel vruchtbaar land. En veel water! Het is een goede plek om te gaan wonen.

Bekijk de plattegrond. Wat zien en herkennen de leerlingen allemaal?

Stel je voor: je leeft in de middeleeuwen. Van wie zou dit land dan zijn?

Het land op dit kleed behoort toe aan de landheer. Dit is een persoon van adel. Een hertog, markies, graaf of een heer.

De landheer bouwt een kasteel op deze plek. Hij kan vanuit het kasteel zijn land goed verdedigen. En hij kan jagen op wild.

*Waar kan de landheer zijn kasteel het beste bouwen? Waarom, denk je?
Laat een leerling het kasteel op de meest geschikte plek neerzetten.*

Ook boeren willen graag op dit land wonen. De boeren hebben hier alles wat ze nodig hebben: vruchtbare grond om hun eten op te verbouwen en hun vee op te laten grazen, volop vis en vers water uit de rivieren.

Ze bewerken het land van de landheer. In geval van nood kunnen alle bewoners naar het kasteel vluchten, veilig binnen de muren.

*Waar kunnen de boeren zich vestigen, denk je?
Laat een leerling de boerderijen op de meest geschikte plekken neerzetten.*

Wat de boeren over hebben, wordt verhandeld. Vaak ontstaat er bij een rivier of een weg een handelsplek. Deze plek trekt steeds meer mensen aan zoals timmerlieden, bakkers en mandenmakers.

*Waar zullen de handelaren en werklieden zich vestigen?
Laat een leerling 5 huisjes op de meest geschikte plek neerzetten.*

De mensen van de handelsplek besluiten dat ze zelf de baas willen zijn over hun dorp.

Hiervoor moeten ze toestemming vragen aan de landheer. Als hij het goed vindt, krijgt het dorp stadsrechten. De bewoners bepalen dan zelf hun wetten. Er wordt een stadsmuur gebouwd. Met daarin stadspoorten.

*Waarom willen de mensen een stadsmuur?
Laat een leerling een muur om de huizen van de handelaren leggen.*

Binnen de stadsmuren wordt er flink gebouwd. Het bestuur van de stad bestuurt vanuit het raadhuis.

Laat een leerling het raadhuis in de stad plaatsen.

En de mensen willen ook een kerk.

Laat een leerling de kleine kerk in de stad plaatsen

Doordat de stad zo veilig is, gaan er steeds meer mensen wonen.

Hoe komt het dat de stad veiliger is dan het platteland?

*Laat een leerling nog meer huisjes binnen de stadsmuren plaatsen.
Past dit nog? Of moet er een extra stuk stadsmuur komen?
Laat een leerling indien nodig een extra stuk stadsmuur plaatsen.*

Het nieuwe gebied raakt snel bewoond. Er komt ook een klooster met een gasthuis. En doordat er zoveel mensen wonen, moet er een nieuwe kerk komen.

*Laat een leerling de extra huisjes plaatsen.
Laat een leerling het klooster plaatsen.
Laat een leerling de grote kerk plaatsen.*

Jullie hebben nu gezien hoe een stad in de middeleeuwen kan ontstaan.

Kern 2: Vergelijking van de middeleeuwse stadskaart met de eigen stad

Laat kaart 1 (de kaart van Jacob van Deventer) zien. Zo zag de Den Bosch eruit in 1545.

Vergelijk de gebouwde stad met deze plattegrond.

Stel daarbij een paar korte vragen:

- Waar loopt het water op de middeleeuwse kaart?
- Hoe ligt de stad ten opzichte van het water?
- Is dat vergelijkbaar met de plaats van de stad op het vloerkleed?
- De hertog van Brabant had een landgoed in Orthen. Waar ligt Orthen op de kaart?
- Is dat vergelijkbaar met de plaats van het kasteel op het vloerkleed?
- Buiten de stadsmuren woonden de boeren. Laat een leerling aanwijzen waar deze boeren wonen.
- Is dat vergelijkbaar met de plaats van de boerderijen op het vloerkleed?

Laat kaart 2 van de huidige plattegrond van Den Bosch zien.

Stel daarbij deze vraag:

- *Zien jullie nog iets terug van de middeleeuwse stad?*

Laat kaart 3 zien. Op deze kaart zijn beide kaarten over elkaar geprojecteerd.
Conclusie: Het centrum van Den Bosch heeft nog precies dezelfde vorm als de middeleeuwse stad.

Afsluiting

U complimenteert de leerlingen met het bouwen van de stad. Het is een mooie, veilige, goed liggende stad geworden waar de mensen graag komen, wonen en handelen. Dit is het begin van de stad. Nu gaan de leerlingen uitzoeken hoe er in de stad geleefd werd. Daarvoor hebben zij een leskaart nodig, een partner en een slimme blik.

U vertelt de leerlingen hoe zij samenwerken en hoe het eindresultaat wordt gepresenteerd (een van de 4 arrangementen). Daarna kunt u uitleggen hoe de leskaart verdeeld is in de 3 stappen leerling - gezelschap - meester. U kunt hiervoor ook de informatie uit uw eigen methode wereldoriëntatie gebruiken.

Onderdeel 3	Werken aan de leskaart
--------------------	-------------------------------

Doel:	Leerlingen werken in tweetallen aan een leskaart. Ze onderzoeken een onderwerp uit de middeleeuwen aan de hand van een voorwerp, een historische kaart, een prent of een archiefstuk.
Tijd:	80 minuten (20 min - 30 min - 30 min)
Organisatie:	Verdeel de leerlingen in groepjes. Geef ieder groepje 1 leskaart en het bijbehorende zakje vanuit de leskist.
Benodigdheden:	Leskist met zakjes, leskaarten, computers, dvd speler.
Voorbereiding:	Handleiding doorlezen, tafelgroepjes maken, computers aanzetten, leskaarten kopiëren.

Introductie

Maak afspraken met de leerlingen over de manier van werken. De leerlingen gaan in tweetallen (afhankelijk van het arrangement) aan het werk. Er zullen verschillen zijn in werkwijze en snelheid tussen de groepjes.

U kunt snelle leerlingen meer aanbieden door:

- 1 nog een leerlingopdracht te laten maken van een andere kaart;
- 2 door te laten werken aan de gezelopdracht;
- 3 een * opdracht te geven uit het aanbod. Deze leskaarten zijn moeilijker dan de andere kaarten. Zie het overzicht van leskaarten op pagina 30.

Kern

Leerlingen werken aan de leskaart. U loopt langs bij de groepjes om de leerlingen ondersteuning te bieden, raad te geven of te stimuleren. U laat leerlingen zelf de antwoorden zoeken. Geef aan dat er vaak meerdere antwoorden goed zijn.

De antwoordbladen van de leskaarten vindt u verderop in deze handleiding.

Afsluiting

Afhankelijk van de keuze van een arrangement sluit u de les af. U informeert bijvoorbeeld na de leerlingopdracht wat de groepjes hebben ontdekt. Of u laat elke groepje iets vertellen over het voorwerp. Ook kunt u als huiswerkopdracht meegeven dat de leerlingen op zoek gaan naar de middeleeuwen in hun eigen omgeving. Wat is er nog hetzelfde of bijna hetzelfde als in de middeleeuwen op straat, bij beroepen, thuis of in de taal? U kunt de leerlingen een foto laten maken of het laten opschrijven.

Ook kunt u vragen of zij op internet of in de bibliotheek iets opzoeken over de middeleeuwen en meenemen naar school.

Onderdeel 4	Presentaties aan de klas en evaluatie
--------------------	--

Doel:	Leerlingen laten aan elkaar zien wat ze ontdekt hebben. Daarbij evalueren ze hun eigen werkwijze en die van medeleerlingen.
Tijd:	Vorbereiding: 15 minuten Presentatie: 5 minuten per duo Evaluatie: 10 minuten per duo
Organisatie:	Elk duo geeft voor de groep een presentatie.
Benodigheden:	Afhankelijk van de afspraken die u met de groepen heeft gemaakt.
Vorbereiding:	Onderdeel 3 is afgerond. De lesbladen zijn nagekeken. Vragen beantwoorden, muurkranten maken, powerpoint-presentatie maken.

De leerlingen geven een presentatie aan de hand van de volgende vragen:

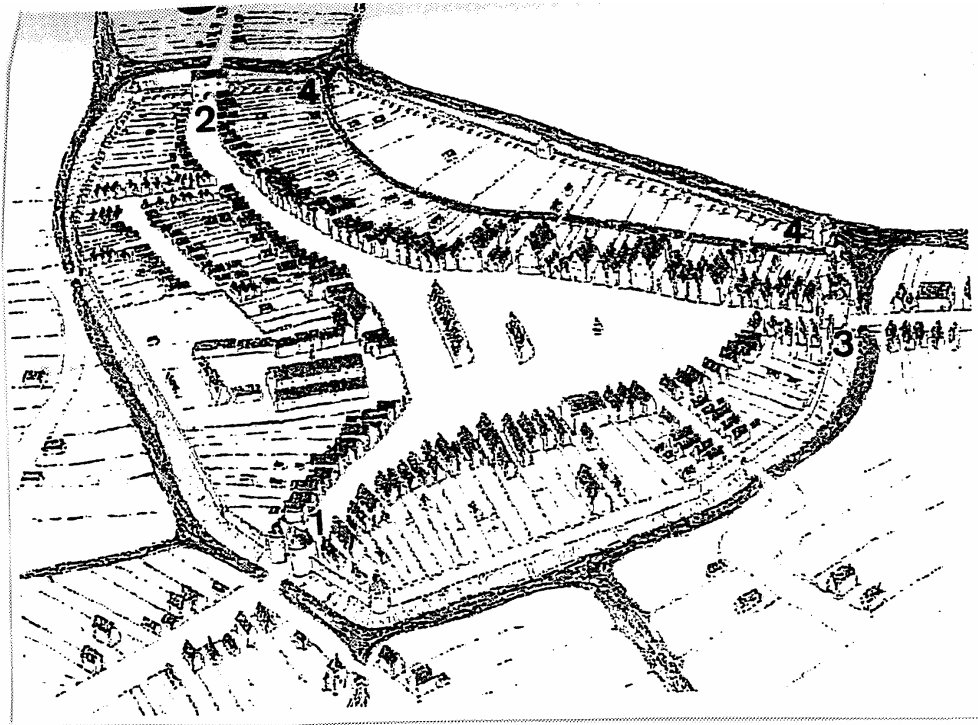
- 1 Wat is de bron?
- 2 Wat heeft de bron met de middeleeuwen te maken?
- 3 Wat doen de mensen nu nog met de bron?
- 4 Wat weet ik nu wat ik voor dit project nog niet wist?
- 5 Bedenk zelf een vraag aan de andere kinderen uit de groep over jouw voorwerp.

De presentatie begint met een vraag aan de groep. Daarna vertellen de leerlingen wat ze ontdekt hebben.

De presentatie van de onderwerpen kan natuurlijk ook uitgebreider met een tentoonstelling van de voorwerpen en de uitwerking van de meesterproef. Daarbij kunnen andere groepen en/of ouders uitgenodigd worden. De leerlinggroepjes geven hun presentatie dan bij hun eigen werk.

De evaluatie van de samenwerking geven de leerlingen aan de hand van de volgende drie vragen:

- Wat ging er goed in ons groepje?
- Wat doen we de volgende keer beter?
- Wat heb ik ervan geleerd?

De nummers 1 t/m 3 op de afbeelding zijn de drie grote poorten van middeleeuws 's-Hertogenbosch. De Leuvense Poort is nummer 3.

Uit opgravingen weten we waar de eerste stadspoorten hebben gestaan. Kijk goed naar de bestrating op dit stuk van de Hinthamerstraat. De zwarte stenen geven aan waar vroeger de Leuvense Poort stond.

Hoe breed schat je dat de poort ongeveer was? De poort was meter breed.

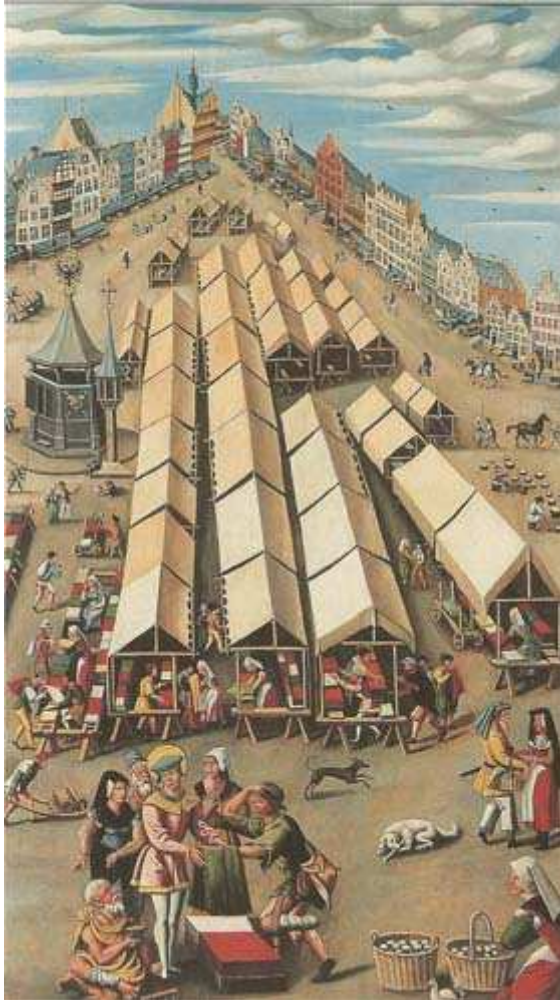
2. Loop naast Hinthamerstraat 10 het Rozemarijnsteegje in. Rechts op de muur zie je nog een stuk van de oude stadspoort. Loop door tot aan het water.
Hoe heet dit water? [de binnendieze]

3. Bekijk de beelden aan het water.
Deze beelden zijn gemaakt naar een middeleeuwse tekening. De kunstenaar die de bronzen beelden heeft gemaakt heeft bij de nar, ook iets toegevoegd dat niet middeleeuws is. Kun je vinden wat dat is? [Zijn digitale polshorloge]

Het jongetje op de fontein is Dieske. Hij plaste altijd in de Dieze en zag op een dag de vijand door het riet sluipen. Hij sloeg meteen alarm en de vijand moest weer afdruipe. Dieske was de held van 's-Hertogenbosch.

4. Loop via het Rozemarijnsteegje weer terug naar de Hinthamerstraat en vanaf daar naar de Markt.

Op dit middeleeuwse schilderij zie je de lakenmarkt in 's-Hertogenbosch. Op de Markt wordt al eeuwen de warenmarkt van 's-Hertogenbosch gehouden.

Het VVV-gebouw De Moriaan is het oudste stenen huis van 's-Hertogenbosch. Het is al in de 13^e eeuw gebouwd.

Aan de andere kant van de Markt staat De Kleine Winst. Dit groene huis staat op de plek waar de familie van Jeroen Bosch haar schildersatelier had.

5. Loop aan de kant van het stadhuis richting de Schapenmarkt. Onder het stadhuis is de Raadskelder. Hier hebben ze nog een oud gewelfd plafond. Als het restaurant open is mag je vast wel even binnen kijken.

Wat is er zo bijzonder aan het plafond als je het vergelijkt met het plafond in je huiskamer?

6. Loop verder richting de Vughterstraat. Let goed op want hier zie je weer een stadspoort in de bestrating! Op de hoek van de Snellestraat en Achter het Verguld Harnas zie je de zwarte stenen van de Antwerpse Poort.

7. Loop rechts de Snellestraat in. Neem de tweede straat links, het Begijnstraatje. Op de hoek zit restaurant Méprise. Op de gevel staat een jaartal: 1147. Maar het pand is niet zo oud, het is uit de 17e eeuw. Daarom heet het restaurant ook zo. Méprise betekent 'vergissing' in het Frans.

8. Loop het Begijnstraatje uit en ga links de Postelstraat in. Steek de straat over naar nummer 42. Hier zat De Munt. Vanaf het einde van de zestiende eeuw werden hier de Bossche munten geslagen. De heet gesmede munten werden afgekoeld in de Dieze, die achter het gebouw loopt.

9. Loop verder in de Postelstraat. Op de splitsing met de Stoofstraat zie je een Mariabeeldje op de gevel. Overal in Den Bosch zijn zulke beeldjes van Maria te vinden. Tel hoeveel je er vanaf nu tegenkomt tijdens de wandeling.

10. Aan het einde van de Postelstraat ga je links en dan meteen weer rechts de Sint Jorisstraat in. Ga links naar de Keizerstraat. Op nummer 12 mag je op de binnenplaats kijken. Daar hangt een beeld. Naar deze man is de straat vernoemd. Wie was hij?
[Keizer Karel V]

11. Loop verder over de Keizerstraat. Steek het kruispunt over en loop de Waterstraat in. Je ziet nu de toren van de..... [Sint Jan]
Aan het eind van de Waterstraat zie je een gevelsteen op nummer 2. Wat is het beroep van de man op deze gevelsteen? [Bakker]

12. Steek aan het eind van de Waterstraat de Verwerstraat schuin over naar de Lange Putstraat. Zie je weer een Mariabeeldje?

13. Loop door naar de Parade en naar de Sint Jan's kathedraal. Zelfs nu vinden we dit nog een groot gebouw, je kunt je wel voorstellen dat de middeleeuwen er heel erg van onder de indruk waren. De Sint Jan was het grootste gebouw van middeleeuws 's-Hertogenbosch.

14. Sinds 1380 wordt in Den Bosch de Heilige Maagd Maria vereerd. Veel mensen komen in de Sint Jan een kaarsje opsteken en tot haar bidden. Ze hopen daarmee dat Maria hun zorgen kan wegnemen. Dat Maria belangrijk is voor 's-Hertogenbosch heb je onderweg gezien aan alle beeldjes. Hoeveel heb je er geteld?

Je mag binnen in de Sint Jan kijken en ook in de Mariakapel, maar wees wel rustig en stil!

b. Bezoek aan het Noordbrabants Museum

De middeleeuwse stad

Hoe zag 's-Hertogenbosch er in de middeleeuwen uit? De leerlingen bestuderen samen met de rondleider middeleeuwse schilderijen en voorwerpen. Langzaam ontstaat er een beeld van de middeleeuwse stad 's-Hertogenbosch. Een stad van bedelaars en kooplui, waar de kerk- en kloosterklokken luidden en waar de beul straffen uitdeelde.

Doelgroep: Basisonderwijs groep 5 t/m 8
Kosten: € 45,- (groep tot 20 leerlingen)
€ 60,- (groep 21-30 leerlingen)
Duur: 55 minuten
Begeleiding: museumdocent
Aanvullend lesmateriaal: ja
Reserveren: uiterlijk 2 weken vooraf via www.noordbrabantsmuseum.nl

c. Bezoek aan Jheronimus Bosch Art Center

Monsters

Wist je dat er in het Jheronimus Bosch Art Center onderzoek wordt gedaan naar monsters? Samen met de hele klas ga je kijken naar allerlei monsters: op oude vazen, foto's, filmbeelden en natuurlijk op de schilderijen van Jheronimus Bosch. Er zijn zelfs ook resten van monsters zoals een nagel van een griffioen en tranen van een zeemeermin die je aan mag raken. Uiteindelijk proberen we er samen achter te komen waarom Bosch toch zoveel rare monsters en fabeldieren heeft geschilderd. Wat bedoelde hij ermee? Ter afsluiting van het programma worden de leerlingen gevraagd om zelf een nieuw monster te maken, helemaal in de stijl van Bosch.

Doelgroep: Basisonderwijs groep 5/6
Kosten: € 2,- per leerling
Duur: 90 minuten
Reserveren: educatie@jheronimusbosch-artcenter.nl of 073-6126890

Jheronimus Bosch Compleet

De schilderijen van Jheronimus Bosch nodigen uit om daar op verschillende manieren naar te kijken. Het bezoek aan het Art Center is dan ook een mix van kijken, ervaren en beleven. Na een introductiefilm gaan de leerlingen in groepjes de schilderijen bekijken, proberen te ontcijferen welke verhalen Bosch wilde vertellen en zelf uitproberen hoe het is om als hulpje te werken in een middeleeuws schildersatelier. Aan het eind van het programma ben je een echte expert geworden!

Doelgroep: Basisonderwijs groep 7/8
Kosten: € 2,- per leerling
Duur: 105 minuten
Reserveren: educatie@jheronimusbosch-artcenter.nl of 073-6126890

d. Bezoek aan Sint-Jansmuseum 'de Bouwloods'

De Sint-Jan vertelt vele verhalen!

De middeleeuwen komen hier echt tot leven....

In het Sint-Jansmuseum 'de Bouwloods' kom je oog-in oog te staan met o.a. originele luchtboogbeelden zoals monsters en muzikanten!

Aan de hand van twee reusachtige en unieke maquettes geeft een museumgids je uitleg over de bouwgeschiedenis van de Sint-Jan en de functie van de Bouwloods.

Ook vind je een tafel met allerlei steensoorten/fragmenten van de Sint-Jan, aankomen mag!

Doelgroep: Basisonderwijs groep 5 t/m 8

Kosten: € 25,- per groep

Duur: xxxx

Begeleiding: rondleider

Reserveren: sintjansmuseum@gmail.com

e. Bezoek aan het BAM (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten)

Wat doen archeologen precies? En wat is bouwhistorie? Waarom doen we in onze gemeente archeologisch en bouwhistorisch onderzoek? Hoe gebeurt dat en welke vondsten levert het op? En wat kun je uit die vondsten concluderen over de mensen van vroeger? Op vragen als deze over archeologie, bouwhistorie en monumenten krijgen de leerlingen antwoord door een bezoek aan de BAM. Ze bestuderen zelf de vondsten in het archeologisch practicum en krijgen een rondleiding door het gebouw met zijn bijzondere geschiedenis. Zo ervaren ze wat het werk van de BAM inhoudt en leren tegelijkertijd over de geschiedenis van hun eigen woonomgeving.

Doelgroep: Basisonderwijs groep 6 t/m 8

Kosten: Gratis

Duur: 60 tot 90 minuten (in overleg, afhankelijk van groepsgrootte)

Reserveren: Datum in overleg: voorkeur dinsdag of woensdag
via de BAM, tel 073-6155476 of monumenten@s-hertogenbosch.nl

f. Bezoek aan het Stadsarchief

Het Stadsarchief 's-Hertogenbosch bewaart de originele middeleeuwse teksten van het stadsbestuur. Het bezit veel fraaie oorkonden waarvan de belangrijkste in de schatkamer van het Stadsarchief bijeen zijn gebracht.

Doelgroep: Basisonderwijs groep 5 t/m 8

Kosten: Gratis

Duur: 60 minuten

Reserveren: Datum in overleg: via Jac. Biemans, tel 073-615 52 78

Bijlage 1: Woordenlijst bij leskaarten

Ambacht	Een beroep waarbij je met je handen werkt.
Archeologisch onderzoek	Onderzoek naar overblijfselen uit de geschiedenis.
Armoede	Weinig geld en spullen bezitten.
Belegeren	Met een leger omsingelen.
Bijbel	Heilig boek van de christenen.
Brouwer	Iemand die bier maakt.
Christendom	Geloof in de christelijke godsdienst. Jezus is heel belangrijk voor deze godsdienst.
Document	Officieel papier met belangrijke informatie.
Drieslagstelsel	Een manier van landbouw waarbij op een stuk land het eerste jaar zomergraan, het tweede jaar wintergraan en het derde jaar niks verbouwd wordt.
Gehoorzaamheid	Je houden aan de regels (van je geloof).
Geloften	Beloften die je aan god doet.
Gewassen	Groepen planten en groenten van dezelfde soort
Gezel	Kan zelf een beroep uitoefenen. Hij werkt voor een meester en krijgt daarvoor loon.
Gilde	Vereniging van mensen met hetzelfde beroep.
Glas-in-loodramen	Ramen die bestaan uit verschillende stukken gekleurd glas. Dit glas zit in een lijst van lood. Veel kerken hebben dit soort ramen.
Grondstoffen	Materialen die in de natuur gevonden zijn en waar een product van gemaakt kan worden.
Hectare	Een oppervlaktemaat. Eén hectare is 10.000 vierkante meter.
Heiligen	Mensen die iets bijzonders gedaan hebben voor het christendom.
Horigen	"Hooft" bij het landgoed van een heer. Hij woont en werkt op het land van de heer in ruil voor eten en bescherming in tijden van oorlog.
Klooster	Gebouw waar een groep mensen woont die leven voor hun geloof.
Kuiper	Iemand die houten vaten of tonnen maakt.
Kuisheid	Dat je niet met iemand vrijt, verkering hebt of trouwt.
Leerling	Leert een beroep van een meester.
Lijfeigenen	Een soort slaaf. Hij werkt bij de heer in ruil voor voedsel en onderdak.
Meester	Heeft een eigen werkplaats waar hij leerlingen opleidt en waar gezellen werken.
Molenaar	Iemand die in een molen werkt.
Monnik	Een man die in een klooster woont.
Pelgrim	Iemand die een reis naar een heilige plek maakt.
Pelgrimstocht	Een tocht naar een heilige plek.
Penning	Oude naam voor een munt.
Pest	Een dodelijke ziekte die in de middeleeuwen veel voorkwam. Je kon deze ziekte krijgen door de beet van een rattenvlo.
Stadsmuur	Muur rond een stad. Deze muur beschermt de stad tegen aanvallen.
Steenhouwer	Iemand die steen bewerkt.
Vrije boeren	Heeft zijn eigen land en mag alles wat hij verbouwt zelf houden. Hij moet wel zijn eigen gezin en land beschermen in tijden van oorlog.
Vruchtbaar	Gebied waar veel voedingsstoffen in de grond aanwezig zijn en waar men dus goed graan op kan verbouwen.
Waterpas	Dit gereedschap meet of een oppervlak precies recht is. Je ziet een luchtbel in de vloeistof bewegen. Staat de bel in het midden, dan is het oppervlak recht.

Bijlage 2: Aansluiting bij de kerndoelen

Taal

- Kerndoel 2 De leerlingen leren zich naar vorm en inhoud uit te drukken bij het geven en vragen van informatie, het uitbrengen van verslag, het geven van uitleg, het instrueren en bij het discussiëren.
- Kerndoel 4 De leerlingen leren informatie te achterhalen in informatieve en instructieve teksten, waaronder schema's, tabellen en digitale bronnen.
- Kerndoel 5 De leerlingen leren naar inhoud en vorm teksten te schrijven met verschillende functies, zoals informeren, instrueren, overtuigen of plezier verschaffen.
- Kerndoel 6 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten, bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale.
- Kerndoel 8 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk.
- Kerndoel 9 De leerlingen krijgen plezier in het lezen en schrijven van voor hen bestemde verhalen, gedichten en informatieve teksten.

Rekenen

- Kerndoel 24 De leerlingen leren praktische en formele reken-wiskundige problemen op te lossen en redeneringen helder weer te geven.
- Kerndoel 33 De leerlingen leren meten en leren te rekenen met eenheden en maten, zoals tijd, geld, lengte, omtrek, oppervlakte, inhoud en gewicht.

Oriëntatie op jezelf en de wereld

- Kerndoel 50 De leerlingen leren omgaan met kaart en atlas.
- Kerndoel 51 De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen, zoals aanwezig in ons cultureel erfgoed, en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.
- Kerndoel 52 De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: monniken en ridders; steden en staten.
- Kerndoel 53 De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

Tussendoelen Oriëntatie op jezelf en de wereld voor groep 6

- Oude kunst en (gebruiks)voorwerpen benoemen uit het dagelijks leven met kenmerken, eigenschappen en gebruik (bijv. antieke meubels, gereedschappen, munten en postzegels).
- Gebouwen, monumenten en objecten uit de omgeving die naar het verleden verwijzen (bijv. straatnaambordjes, uithangborden, gevelstenen, namen van huizen, wapenschilden) herkennen.
- Het dagelijkse leven benoemen op oude schilderijen en beelden.
- Historische kaarten, afbeeldingen en foto's van vroeger benoemen.
- Verschillende historische bronnen gebruiken (bijv. objecten, literatuur en afbeeldingen).
- Verschillen en overeenkomsten tussen heden en verleden benoemen.
- Gewoonten en gebruiken herkennen (bijv. bij feesten, familiegebeurtenissen).
- Eetcultuur onderzoeken (bijv. dagelijkse maaltijden in verschillende culturen, traditionele gerechten).
- Waarden en normen benoemen.

Kunstzinnige oriëntatie

- Kerdoel 54 De leerlingen leren beelden, taal, muziek, spel en beweging te gebruiken om gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om mee te communiceren.
- Kerdoel 55 Leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.
- Kerdoel 56 Leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.

Bijlage 3: Aansluiting bij de methodes wereldverkenning

In dit schema zijn de gekleurde vakken de onderwerpen die aan bod komen op de leskaarten in de leskist *De Middeleeuwse Stad*.

Groep 5 Brandaan	Speurtocht	Een zee van tijd	De trek	Wijzer door de tijd
<i>De boer krijgt hulp</i>	<i>Buiten de stadsmuur</i>	Werken op het land.	monniken	Leven binnen de stadsmuren
De keerploeg	Boeren verkopen hun spullen in de stad.	Ploeg, zeis, etc.	Horigen	Bij de stadspoort
Drieslagstelsel (meer eten)	Ambachten	Waar komt het eten vandaan?	Heks	Wonen in de stad
Handel (spullen over)	<i>In de stad</i>	Eten van toen	Zieken en bedelaars	brand
Ambachten (ruilen op de markt)	Markt	Van schaaap tot wol	kloosterregels	Soorten huizen
<i>Naar de stad</i>	Smalle straten		kruidentuin	De pest
Markt	Winkels met uithangborden		ganzeveer	ambachten
Stad	Houten huis		boeken	handel
Stadsmuren	<i>In een huis</i>		Verzorging zieken	Klanten op de markt
Stadspoorten	haard		oogst	Overall zijn monumenten
Grachten	Geen wc		herendienst	
Kooplieden, Ambachten	Geen kasten maar kisten			
Bestuur stad	Regenwater/bier			
<i>Leven in de stad</i>	<i>Van dorp tot stad</i>			
Drukke straten	Ontstaan stad			
Brand	handelsplek			
De Pest	stadsrecht			
<i>Vermaak middeleeuwen</i>	Veilige plek			
Middeleeuwse spelletjes	<i>Oude steden: wat herkennen we nu nog?</i>			
Stadsomroeper	Stadsmuur, straatnaam			

Groep 6

Bij de tijd	Een zee van tijd	Wijzer door de tijd
Verschillen tussen mensen die op het land werken en mensen in de stad	Kloosters en kathedralen	Kruistochten
Ambacht en gilden	Pelgrimstocht	Ontstaan van een stad
Koopman	Kruistocht	Markt
Regels van de stad	Monniken en nonnen	Stadsrecht
Het schandblok (straffen)	Geschreven boeken	Stadsmuren
De bestuurders (keurboeken)	Monnikenwerk	Gilden
Houten huizen	Gelijke monniken, gelijke kappen	Bestuur van de stad
Burgemeester/ de schout		De pest
Kerkgebouw (waarom zo hoog, gotisch, romaans)		Afval
Stadspoort		Vieze straten
Stadhuis		

Groep 7

Brandaan	Speurtocht	Steden	De trek
Graven en hertogen	Klooster	Van dorp tot stad	Nieuwe steden
Vikingen	Hard werken	Stadsmuur	Landsheer
Gilden	Kloostertuin	Jaarmarkt	Edele
Stadsrechten	Bier	Bestuurders	Geestelijke
Schout en schepenen	Hard werken	Burgemeesters	Poorter

Bijlage 4: Overzicht per leskaart

titel	onderwerpen	extra vakken	leerintelligenties	kerndoel
Meten is weten	meetinstrumenten manieren van meten gotische/romaanse bouwstijlen eigen kerken analyseren op bouw	rekenen	logisch/mathematische visueel/ruimtelijke	24 33 51 52
Pelgrims op pad	geloven in de middeleeuwen pelgrimsoorden in Noord- Brabant historische kaart lezen	levens- beschouwing	intrapersoonlijke visueel/ruimtelijke	50 51 52
De vieze stad	hygiëne en de pest	biologie	intrapersoonlijke interpersoonlijke	51 52
Ambachten en gilden	werken in de middeleeuwen herkenbaarheid van de middeleeuwen in de huidige stad	tekenen	verbaal/linguïstische	50 51 52 56
De markt*	munten onderzoeken ambachten in de middeleeuwen	rekenen	visueel/ruimtelijke	24, 33 51, 52, 53
Kloosterleven	monnikenwerk geestelijkheid	tekenen	verbaal/linguïstische	51 52
De landman	kaartlezen drieslagstelsel voedsel in de middeleeuwen	aardrijkskunde biologie	natuurgerichte	50 51 52
Houd de muur!	kaartlezen voorwerpen benoemen	aardrijkskunde techniek	verbaal/linguïstische visueel/ruimtelijke	50 51 52, 53
Stadsrechten	inrichting bestuur van een stad	burgerschap	verbaal/linguïstische lichamelijke/kinesthetische	51 52
Bestuur & Straf	bestuur en wetten van de stad	maatschappijleer burgerschap	intrapersoonlijke	51 52
Smulpapen en Vreetzakken*	voedsel in de middeleeuwen	biologie	natuurgerichte verbaal/linguïstische	51 52 56
Brandgevaar	bouwen en gevaar	techniek burgerschap	verbaal/linguïstische lichamelijke/kinesthetische	51 52 56
Broek aan wambuis uit	kleding en standen	burgerschap tekenen	lichamelijke/kinesthetische visueel/ruimtelijke	51 52 54
Feest en muziek	woorden herkennen woorden bij afbeelding zoeken	muziek	muzikaal/ritmische verbaal/linguïstische	51, 52 54, 56
Jeroen Bosch	spreekwoorden achterhalen	beeldende vorming	visueel/ruimtelijke	51, 52 53, 56

*Deze leskaarten zijn bedoeld voor de snellere leerlingen.

Boekentips

De andere werkelijkheid van Jeroen Bosch (Paul van Loon, Uitgeverij Waanders, 2001)

Het beste boek over ridders en kastelen (Philip Steele, Gottmer Uitgevers Groep, 2000)

Beeldrechten

Afbeelding “middeleeuwse stad” uit van nul tot nu, Uitgeverij Big Balloon

Afbeeldingen Pieter Brueghel, Kunsthistorisches Museum Wien

Schilderij De lakenmarkt, Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch

Dankwoord

Erfgoed Brabant wil de volgende instellingen/personen hartelijk danken voor hun bijdrage aan het tot stand komen van het project *De middeleeuwse stad*:

Landschap Erfgoed Utrecht

Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch

Jheronimus Bosch Art Center, 's-Hertogenbosch

Stadsarchief, 's-Hertogenbosch

BAM (Bouwhistorie, Archeologie, Monumenten), 's-Hertogenbosch

Sint-Jansmuseum 'de Bouwloods', 's-Hertogenbosch

KC De Ontdekking, 's-Hertogenbosch

OBS De Bolderik, Heeswijk Dinther

Moniek Warmer, Utrecht

Frijters Vormgeving, Tilburg

Evert Borrel, Utrecht

Henk de Kort, Vught